

ÇAŞTANI BEY HİKÂYESİ'NDEKİ İKİLEMELER VE TÜRKÇEDE İKİLEMELERİN ESKİLİĞİ MESELESİ

THE REDUPLICATIONS IN THE ÇAŞTANI BEY STORY
AND THE ANCIENTNESS OF REDUPLICATIONS ISSUE
IN TURKISH LANGUAGE

Tuncay BÖLER*

Özet

Dilin anlatım gücünü ortaya koyan önemli unsurlardan biri olan ikilemeler, Orhun Abideleri'nden başlamak üzere, Türkçenin hemen her döneminde varlığını sürdürmüştür. Tarihî çizgiye bakıldığında, özellikle Uygur Türkçesi döneminde ikilemelerin oldukça yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu yazıda, Türkçede ikilemelerin eskiliği meselesi üzerinde durulurken, Uygur dönemi eserlerinden olan Çaştani Bey Hikâyesi merkeze alınmış ve eserdeki ikilemelerin izi sürülmüştür. Fakat bu yapılırken söz konusu eserde geçen ikilemelerin sadece bir dizini yapılmamış; ikilemeleri oluşturan kelimelerin anlamsal özellikleri hakkında notlara da yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: İkileme, Eski Uygurca, Çaştani Bey Hikâyesi.

Abstract

Reduplication, one of the significant factor that shows the power of expression of the language, exist almost in every term of Turkish language and it also goes back to Orhun Monuments. When we look at all through the history, it is clearly seen that reduplication is extensively used in Uygur Turkish period. In this article while emphasizing the ancientness of reduplication issue, Çaştani Bey Story, one of the work of Uygur period, was centred and the traces of reduplication was followed in this work. Yet while doing this, reduplication passing in the stated work, only an index wasn't done;

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Tokat-TÜRKİYE

and the notes about the semantic features of the words forming reduplication was featured.

Keywords: Reduplication, Old Uygur Language, Çaştani Bey Story.

İkileme, aralarında belli bir ses düzeni bulunan biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek bir kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubudur.¹ *Atf-ı tefsirî, çift sözler, hendiadyoin, ikiz kelime, ikizleme, katmerleme, kelime koşması, koşaç, koşma, reduplikasyon, sıralama, söz yığı, tekrar, yineleme* gibi terimlerle de adlandırılan ikilemeler üzerinde şimdiye kadar pek çok çalışma/araştırma yapılmıştır.² Bu yayınların bir kısmı, konunun

¹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 123.

² **Foy, Karl (1899)**, “Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge “ana baba”, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS), C. II, 2. Bölüm: 105-136; **Vogelin, C. F.-Ellinghausen, M. E. (1945)**, “Türkçenin Yapısı: Bahis 12. Tekrarlama”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. IV, S. 1: 113-115; **Eren, Hasan (1949)**, “İkiz Kelimelerin Tarihine Dair”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 2: 283-286; **Tuna, Osman Nedim (1949)**, “Türkçede Tekrarlar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. III, No: 3-4 (Kowalski Özel Sayısı): 429-477; **Tuna, Osman Nedim (1950)**, “Türkçede Tekrarlar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. IV, No: 1: 39-81; **Marchand, Hans (1952)**, “Alliteration, Ablaut und Reim in den türkischen Zwillingformen”, Oriens, Vol: 5, No: 1: 60-69; **Ağakay, Mehmet Ali (1953)**, “İkizlemeler Üzerine”, Türk Dili, C. II, S. 16: 189-191; **Ağakay, Mehmet Ali (1953)**, “İkizlemeler Üzerine II” Türk Dili, C. II, S. 17: 268-271; **Ağakay, Mehmet Ali (1954)**, “Türkçede Kelime Koşmaları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954: 97-104; **Gazimihal, Mahmut Ragıp (1958)**, “‘NT’ Bitimli İkilemeler”, Türk Folklor Araştırmaları V/111: 1777-1780; V/112: 1786-1788; **Göğüş, Beşir (1963)**, “Türkçede Birleşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerekliği”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962: 245-264; **Tietze, Andreas (1966)**, “Reduplikasyon ve (r) ile Kurulmuş Çift Sözlər”, Reşit Rahmeti Arat İçin (Armağan Kitap), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 423-429; **Hatiboğlu, Vecihe (1971)**, İkileme, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Hatiboğlu, Vecihe (1981), Türk Dilinde İkileme, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; **Çağatay, Saadet (1978)**, “Uygurcada Hendiadyoinler”, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 29-66. [İlk yayım bilgileri: Çağatay, Saadet (1940-1941), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 5: 97-144]; **Akerson, Fatma (1982)**, “Türkçenin Çeviride Tam Değerlendirilemeyen Bir Özelliği: İkilemeler”, Çağdaş Eleştiri, S. 6: 49-52; **Tuna, Osman Nedim (1986)**, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kaideleri ve Tabii Bir Konson Dizisi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983: 163-228; **Demircan, Ömer (1987)**, “Emphatic Reduplications in Turkish”, Studies on Modern Turkish, Tilburg-The Netherlands: Tilburg University Press; **Demircan, Ömer, (1987)**, “Emphatic Reduplications in Turkish, In H. E. Boeschoten and L. T. Verhoeven (eds.)”, Studies on Modern Turkish, Proceedings of The Third Conference on Turkish Linguistics, Tilburg University Press: 24-41; **Türkcay, Kaya (1987)**, “Kâşgarlı'nın Derlediği Yansima Sözcükler”, Ömer Asım Aksoy Armağanı'ndan ayrı basım, Ankara Üniversitesi Basımevi: 212-257; **Demircan, Ömer (1988)**, “A Systemic Approach To Non-Echoic Base Reduplications”, In S. Koç (eds.), Studies on Turkish Linguistics, Ankara: METU Press: 231-264; **Ünver, İsmail (1988)**, “İkilemelerle Yazılmış Dört Gazel”, Türk Dili, C. LV, S. 438: 291-297; **Demircan, Ömer, (1990)**, “Türkçe İkilemenin Özüne Doğru”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Dergisi, S. IX: 61-92; **Çoraklı, Şahbender (1991)**, Türkçe ve Almandacadaki İkilemeler, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum; **Kayalar, Fethi (1991)**, Türkçede ve İngilizcedeki

İkilemeli Yapılar ve Kuralları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum; **Dilçin, Cem (1992)**, “Fuzulî'nin Farsça Şiirlerinde İkileme”, Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri 1992 (26 Eylül 1992-1 Ekim 1992), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 505-519; **Dilçin, Cem (1995)**, “Fuzulî'nin Şiirlerinde İkilemelerin Oluşturduğu Ses, Söz ve Anlam Düzeni”, In Memoriam Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı I, Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, C.19, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University: 157-202; **Tekin, Talat (1995)**, “İkilemeler”, Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, İstanbul: Simurg Yayınları: 15-17; **Aktaş, Tahsin (1996)**, “Yapı ve Anlam Bakımından Almanca ve Türkçede İkilemeler” Türk Dili, C. 1996/II, S. 539: 565-575; **Abik, A. Deniz (1997)**, “Derleme Sözlüğü'nde İkinci Kelimesinin Başında s- Bulunduran Tekrarlar”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü IX. Millî Türkoloji Kongresi 15-19 Eylül 1997; **Aydın, Erhan (1997)**, “Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler”, Türk Dili, C. 1997/I, S. 544: 417-421; **Ölmez, Zuhâl Kargı (1997)**, “Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)”, Türk Dilleri Araştırmaları 7: 19-40; **Öz, Aynur (1997)**, “Özbek Türkçesinde İkilemeler”, Türkoloji Dergisi, C. XII, S. 1: 287-311; **Şahin, Hatice (1997)**, “Ferah-nâme'de Geçen İkilemeler Üzerine”, Osmanlı Araştırmaları XVII: 125-135; **Üstünova, Kerime (1997)**, “Dede Korkut Destanlarında Üçlemeler, Dörtlemeler, Beşlemeler”, Bilge Dergisi, S. 13: 20-25; **Üstünova, Kerime (1997)**, “Türkiye Türkçesinde Üçlemeler”, Celâl Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1: 356-363; **Ölmez, Mehmet (1998)**, “Eski Uygurca odug sak İkilemesi Üzerine”, Türk Dilleri Araştırmaları 8: 35-47; **Ölmez, Zuhâl Kargı (1998)**, “Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2)”, Bahşı Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları: 235-260; **Savran, Hülya (1998)**, “Orhun Yazıtlarında Eş Heceli İkilemeler ve Sıralama Kuralları Üzerine”, Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı Sayısı: 565-570; **Üstünova, Kerime (1998)**, “Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler”, Türk Dili, C. 1998/I, S. 557: 464-470; **Yüce, Nuri (1998)**, “İkilemelerdeki İlginç Problemler”, Bahşı Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları: 419-427; **Abik, A. Deniz (1999)**, “Bir İkileme Yapısı: (isim+II/+IU) (isim+II/+IU)”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi 08-12 Kasım 1999; **Hüsvreoğlu, Behiye (2000)**, Türkçede İkilemeler, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri; **Aksan, Yeşim (2001)**, “Türkçede Zaman Anlatımı ve Kimi İkileme Yapıları”, XV. Dilbilim Kurultayı Bildirileri, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları: 115-122; **Çoraklı, Şahbender (2001)**, “Türkçenin Yaratma Gücü: İkilemeler I”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 17: 53-60; **Şen, Serkan (2002)**, Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun; **Genç, Neslin Eriha (2003)**, Süheyl ü Nevbahar'da İkilemeler, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mersin; **Güler, Selda (2003)**, A Study on Turkish Reduplications, Some Observations on Form and Function of Reduplication [Türkçe İkilemelerin Anlamsal ve Yapısal Özellikleri], Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mersin; **Talu, Fatma Nur (2003)**, Kıtası'l-Enbiya'da İkilemeler, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mersin; **Durgut, Hüseyin (2004)**, “Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 805-814; **Akaslan, Talat (2004)**, “Yaşlı Maşlı ama Dipdiri, Yarı İkilemenin Anlam-Sözdizimi”, Türk Dilbilim Kurultayı, İzmir; **Akyaalçın, Necmi/Öztuncer, Özlem (2004)**, “Yaşar Kemal'in Fırat Suyu Kan Akıyora Baksana Romanındaki İkilemeler”, Folklor Edebiyatı Dergisi, S. 37: 133-165; **Çağırana, Önder (2004)**, “Osman Nedim Tuna'nın İkilemelerindeki Ünsüz Dizisine Bazı Ekler”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 689-692; **Gökçeoğlu, Mustafa (2004)**, Kıbrıs Türk İkilemeleri ve Yansıma Sesleri Sözlüğü, Lefkoşe: Eğitim Vakfı Yayınları; **Karatayeva, S. K. (2004)**, “İkilemelerin Yapısındaki Çince ve Sanskritçe Elementler (Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili Materyallerinde)”, Aktaran: B. M. Ermatova, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 10: 91-95; **Kincses Nagy, Éva (2004)**, İki Taşla Bir Kuş (Türk Lehçelerinde İkilemeler), V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1125-1136; **Müller, Hans-Georg (2004)**, Reduplikationen im Türkischen-Morphonologische Untersuchungen (Torkologia 56), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag; **Özkan, Mustafa (2004)**, “Deyimleşmiş İkilemeler”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 2289-2317; Sev, **Gülsel (2004)**, “Divanü Lügat'it Türk'te İkilemeler”, Türk Dili, C. LXXXVIII, S. 634: 497-510; **Vural, Hanifi (2004)**, “Dede Korkut Anlatılarında Söz Tekrarları”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:

sadece ayrıntılarına inilmesine zemin hazırlamış; bir kısmı da ikilemelerle ilgili çeşitli dönem ve eserlerdeki malzemeyi gözler önüne sermiştir.

Bu yazıda ikilemelerle ilgili teorik bilgiler verilmemiş, *Çaştani Bey Hikâyesi* örneğinden hareketle ikilemelerin özellikle Uygur Türkçesinden itibaren çok rastlanılan birer dil zenginliği olduğuna dikkatler çekilmek istenmiştir. Başlıkta ifade edilen *ikilemelerin eskiliği* ile kastedilen de budur; yani Türkçenin ilk tarihî devirlerinden biri olan Uygur Türkçesinden itibaren dilde ikilemelerin sıklıkla kullanılmasıdır. Nitekim *at kü, eçü apa, iş küç, ölü yitü, yabız yablak* örnekleriyle ta Orhun Abideleri'nden itibaren Türkçede kullanım sahasında olan ikilemeler, asıl kudretini Uygur dönemi ile birlikte göstermeye başlamıştır. “Uygurca döneminde, yabancı dillerin Türkçeye etkisi artmaya başlamıştır. İkilmeden vazgeçmeyen Türkler, bu dönemde, Uygurca sözcüklerle birlikte aynı ya da yakın anlamlı yabancı sözcükleri de yan yana getirerek ikileme biçiminde kullanmaya başlamışlardır: *çin kirtü* ‘doğru hakiki’, *hua çeçek* ‘çiçek’, *kalp öd* ‘zaman, vakit, devir, çağ’ gibi. Türkçe sözcüklerden kurulmuş yığınlarca ikilemeye de rastlanır: *körk meñiz* ‘beniz, görünüş, yüz, endam’, *köñül köküz* ‘gönül, kalp’, *agı barım* ‘servet, varlık’...”³

3089-3094; **Akyalçın, Necmi (2005)**, “Yaşar Kemal ve Orhan Pamuk’un Romanlarında Kullanılan İkillemeler”, KIBATEK XI. Uluslararası Edebiyat Sempozyumu, Kıbrıs, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları: 352-358; **Bayraktar, Fatma Sibel (2005)**, “Kutadgu Bilig’de İkillemeler” Alatoo Üniversitesi Yusuf Has Hacib ve Fikirleri Sempozyumu, Kırgızistan-Bişkek; **Çoraklı, Şahbender (2005)**, “Türkçenin Yaratma Gücü: İkillemeler II”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 27: 41-44; **Erdem, Mehmet Dursun (2005)**, “Harezmi Türkçesinde İkillemeler ve Yinelemeler Üzerine”, Bilig, S. 33: 189-225; **Şen, Serkan (2005)**, “Standart Türkiye Türkçesinde İkillemelerle Yaşayan Tarihî Sözcükler”, Uygurlardan Osmanlıya Şinasi Tekin’in Anısına, İstanbul: Simurg Yayıncılık: 685-703; **Duman, Musa/Kemik, Fatih (2006)**, “İkillemelerin Oluşma Süreçleri ve ‘Yalnız Başına’ Örneği Üzerine”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir; **Suçin, Mehmet Hakkı (2006)**, “Türkçe ve Arapça İkillemelerde Sözcük Dizilişi ve Ses Benzeşmesi”, EKEV Akademik Bakış, S. 13; **Uygun, Hatice (2007)**, “Râsîh Bey’in ‘Üstine’ Redifli Meşhur Gazelinde İkillemelerin Kullanılışı”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/3: 25-31; **Akyalçın, Necmi (2007)**, Türkçe İkillemeler Sözlüğü, Ankara: Anı Yayıncılık; **Ulutaş, İsmail (2007)**, “Kırgız Türkçesinde İkillemeler”, Akademik Bakış, S. 13; **Uygun, Hatice (2007)**, Kazak Türkçesindeki İkillemelerin Türkiye Türkçesindeki İkillemelerle Karşılaştırılması, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli; **Yastı, Mehmet (2007)**, “Türkçe Deyimlerde Geçen İkillemelerin Ses ve Sekil Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 21: 51-87; **Yılmaz, Yasemin (2007)**, 14. Yüzyıl Anadolu Türkçesinde İkilme, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya; **Alkaya, Ercan (2008)**, “Orta ve Doğu Karadeniz Ağzlarında Görülen İkillemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/3: 37-76; **Karahan, Leyla (2008)**, “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni-Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”, Prof. Dr. Ahmet Bican Erçilasun Armağanı, Ankara: Akçağ Yayınları: 140-148; **Öztürk, Sevgi (2008)**, “Yeni Uygur Türkçesinde İkillemeler”, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/4: 1036-1048; **Ceylan, Nimet (2009)**, Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza’nın Eserlerindeki İkillemeler, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Adana.

³ Vecihe Hatiboğlu, *İkilme*, TDK Yayınları, Ankara 1971, s. 60.

Anlatımı güçlendirici birer öge olan ikilemelerin daha Göktürk ve Uygur döneminde bu kadar çok kullanılması, Türk dilinin söz konusu devirlerindeki yetkinliğini ortaya koyması bakımından da önemlidir. Çünkü hem genel olarak Türkçenin hem de söz konusu dönemlerin özelliği olan ikilemeler, iki bakımdan anlatımı güçlendirici öğelerdir. Bir yandan bir kavram dile getirilirken aynı kavram alanından, eş anlamlı ya da ters anlamlı öğelerin bir araya getirilmesiyle o kavram pekiştirilmekte, bir yandan da kimi örneklerde ses yinelemeleriyle daha çok akılda kalan ve etkili olan örnekler oluşturulmaktadır.⁴

Bu bakımdan, hareket noktamız olan ikilemeleri merkeze alarak incelediğimizde; Uygur dönemi çatiklerinden⁵ olan ve Çaştani Bey'in ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla mücadelesinin anlatıldığı, Şilazin adlı bir mütercim tarafından Toharcadan Türkçeye çevrilen⁶ *Çaştani Bey Hikâyesi*'nde oldukça fazla bir yekûnla karşılaşırız.

Aşağıda *Çaştani Bey Hikâyesi*'ndeki ikilemelerin dökümü verilmiş; fakat sadece bir dizin yapılmamış, ikilemeler ve onları oluşturan kelimelerin anlamları üzerinde de durulmuştur. Bundan sonraki aşamada her ikilemenin eserde geçtiği cümle ya da ibareler işaretlenmiş ardından bunların günümüz Türkçesiyle ifadeleri *Çaştani Bey Hikâyesi*'nin F. W. K. Müller yayınından alınarak verilmiştir.

ada tuda: Tehlike, zorluk.

Her iki kelime de “*tehlike*” anlamına gelir [Müller 1945: 49, 69, Gabain 2003: 258, 302 (*ada*, *ādhā* br.; *tuda*, *tudhā* br.), Caferoğlu 1993: 2, 164]. Clauson (1972: 40), *ada*'ya Uygurcadan sonra rastanılmadığını ve *tuda*'nın da Uygurcaya özgü olduğunu belirtmiş; iki kelimenin çoğunlukla *ada tuda* şeklinde ikileme olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Caferoğlu (1993: 2) *ada* için “*tehlike, felaket, musibet, bela*” anlamlarının yanında “*başkası, diğeri, öteki; baskı; görün, ihtiyaç*” karşılıklarını da verir. Müller (1945: 49, 69) *ada* ve *tuda*'nın “*zarar*” anlamından da bahsetmektedir. Nadelyayev vd. (1969: 7)

⁴ Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 99-100.

⁵ Uygurların *çatik* dediği *jataka* türü, Uygur dil ve edebiyat metinleri arasında özel bir yere sahiptir; çünkü bunlar bazen bir hayli uzun masallardır. *Çatik* adı verilen parçalar, Buda'nın hayatlarından herhangi birini anlatır. Bilindiği gibi Burkancılıktaki tenasüh inancına göre canlılar birçok defa dünyaya gelirler. Bazen tanrılar âleminde, bazen cinler âleminde, bazen insanlar veya hayvanlar âleminde birçok defa yeniden doğarlar. Yeniden doğuşlar, nirvanaya ulaşmaya kadar devam eder. Buda'nın bizzat kendisi de birçok defa dünyaya gelmiştir. İşte çatikler, burkanların çeşitli hayatlarını anlatan, olağanüstü vakalarla süslü masallardır. İslami edebiyattaki menkıbeleri hatırlatırlar. Çatiklerin bazen musiki refakatinde anlatıldığı, bazılarının da piyes yapısına sahip olduğu ve temsil edildiği tahmin edilmektedir (Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 249).

⁶ Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 250.

ada tuda'nın “*zorluk, sıkıntı, meşakkat*” anlamında kullanılan bir ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Birök yağız yir arkasındaki toprağın prmanu koğ kıçmık sanı neçe erser yana yime alku tınlıqlarınñ sanı saķışı neçe teñlig bolsar neçe tenlig qalın küçlüg yavlaķ yek içkek bolsarlar bodistv oğuşluğ ilig begniñ añmıntın et'üzinteki bir evin tüsiñe yime ***ada tuda*** tegürgeli uğuluğ ermezler.

[Fihakika (mevcut şeytanların adedi) yağız yer arkasındaki toprağın atom zerre sayısı nice ise ve yine bütün canlıların sayısı ne denli (ne kadar) ise (o kadar çok dahi olsa); ne denli sık (çok) güçlü şerir şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden olan han beyin hatta vücudundaki tek kılına bile zarar vermeye muktedir olmazlar.] (s. 32/259)

al altağ: Hile, yalan.

Clauson (1972: 120) *al*'ın “*bir şey yapma metodu, becerisi*” olduğunu söyler. Ona göre, başlangıçta olumlu bir anlamda kullanılan bu kelime daha sonra küçük düşürücü bir anlam ve spesifik olarak “*hile, aldatma, desise*” anlamları kazanmış ve erken dönemde genellikle *al çeviş* ya da *al altağ* şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır. *Al* için Gabain (2003: 259) “*vasıta, usul, hile*”, Caferoğlu (1993: 7) ise “*alt, bir şeyin alt tarafı; al rengi; yol, vasıta, usul, çare; al, hile, aldatma*” anlamlarını vermiştir. İkileme içinde yer alan diğer bir kelime olan *altağ* ise “*hile, aldatma*” anlamlarına gelmektedir [Müller 1945: 49 (*altağ*, d. *altağ*), Caferoğlu 1993: 8 (*altağ/altağ*), Gabain 2003: 260]. Caferoğlu (1993: 8)'nun *altağ* için verdiği bir diğer anlam ise “*yardım, destek*”tir. Nadelyayev vd. (1969: 31) *al aldağ* biçiminde sözlüğe aldıkları bu ikileme ile ilgili olarak “*suret, tarz, usul*” anlamını vermişlerdir.

Yeklerneñ ***alın altağın*** tevin kürin belgürtmiş yır oyun üni ol tip ança turup terkin ök ol tariçanta atlığ rakşaska yakın kelip inçe tip tidi.

[Şeytanların hile, düzen, desise ve oyun ile işittirdikleri şarkı oyun sesidir, deyip biraz durup (sonra) kalkıp hemen o Tariçanta adlı rakşasiye yakın gelip şöyle dedi.] (s. 24/168-169)

balık uluş: Şehir, memleket.

Balık “şehir” anlamındadır (Müller 1945: 51, Caferoğlu 1993: 21, Gabain 2003: 266). *Uluş* ise “*memleket, ülke, devlet, millet*” anlamlarına gelmektedir [Müller 1945: 70, Caferoğlu 1993: 173 (*ulus, uluş*), Gabain 2003: 304 (*ulus, uluş*)]. *Balık uluş*'un birbirine yakın anlamlı kelimelerden oluşan bir ikileme olduğu söylenebilir. Nadelyayev vd. (1969: 611) *uluş balık* şeklinde sözlüğe aldıkları ikileme olduğunu belirttikleri bu kelime grubunu “*köy ve şehir*” şeklinde anlamlandırmışlardır.

Balıkımnıñ uluşumnuñ bu muntağ tod uçuz sawların körüp sergüm teg ermez.

(Şehrimin memleketimin bu derece acıklı vaziyetini gördükçe tahammülüm yetmiyor.) (s. 15-16/31)

Neçükledi meniñ **balıkımtağı uluşumtağı** ig toğa kitmez.

(Niçin benim şehrimdeki memleketimdeki hastalık dert gitmez?) (s. 18/62)

Balıkımdaki uluşumdaki adasın körüp bu meniñ kılıçım sizlerniñkanıñızlarnı içgeli tapım ol.

[Şehrimdeki memleketimdeki tehlikeyi gördükçe bu benim kılıcım(a) sizlerin kanınızı içirmek istiyorum.] (s. 20/105-106)

bı bıçğu: Bıçak.

İki kelime de “*bıçak, kesici alet*” anlamına gelmektedir [Müller 1945: 52, 52, Caferoğlu 1993: 27, 27, Gabain (2003: 268, 268) (*bı, pi* br.; *bıçak, bıçäk*)]. Nadelyayev vd. (1969: 97) *bı bıçğu*'yu “*kesici ve batıcı silah*” olarak anlamlandırmıştır.

Yekler trz ul badruk çkir bintipalta ulatı **bı bıçğuları** bir ikintike salmış tokımış üniñe miñ artuk kövrükler üninte üstünrek yavlağ ün turdı.

[Şeytanlar(ın) üç dişli yaba, bayrak, çark (ve) mızrak ve diğer bıçakları birbirine salıp tokuşturuşlarının gürültüsüyle bin davul sesinden üstün şiddetli bir ses yükseldi.] (s. 30/237-238)

bıç- sanç-: Biçmek, sançmak.

bıç- “*biçmek, kesmek*” (Müller 1945: 52, Caferoğlu 1993: 27, Gabain 2003: 268) anlamlarında olup *sanç-* için Müller (1945: 65) “*sançmak, vurmak, öldürmek*” Caferoğlu (1993: 129) “*sançmak, delmek*”, Gabain (2003: 292) (*sanç-, sãñc-* br.) ise “*parça parça kesmek, saplamak, sançmak*” anlamlarını vermektedir. Nadelyayev vd. (1969: 484) *sanç- bıç-*’ın “*batırmak ve kesmek*” anlamında bir ikileme olduğunu ifade etmektedirler.

Añ uluğı kalaşotari atlıg yekniñ töbüsinteki saçın tutup kılıçım **bıçğalı sançğalı** kılın...

[En büyüğü Kalaşotari adlı şeytanın tepesindeki saçı tutup kılıçla doğramaya sançmaya hazırlan(dı).] (s. 18/90)

bosuşluğ sakınçlıg: Kaygılı, dertli, düşünceli.

Bu ikilemenin ilk kelimesi *bosuş*'un anlamını Müller (1945: 53) (*bosuş, busuş?*) “*mahzun, mükedder*”, Gabain (2003: 270) (*busuş*) ise “*keder*” olarak vermiştir. İkilemenin ikinci kelimesi *sakınç* için Müller (1945: 65) ve Gabain (2003: 292) “*niyet, fikir, kasıt, düşünce, arzu*” karşılıklarını yazmaktadır. *Bosuşluğ*'a gelince, bu kelime “*kaygılı, kederli, üzüntülü*” (Caferoğlu 1993: 32) anlamlarındadır. Caferoğlu (1993) *bosuşluğ* (s. 32) için “*kaygılı, kederli, üzüntülü*”, *sakınçlığ* (s. 128) için “*düşünceli, fikir sahibi, endişeli*” anlamlarını vermiştir. Clauson (1972: 375)'un sözlüğüne *busuşluğ sakınçlığ* şeklinde alınan bu ikileme “*sorrowful and anxious*” olarak anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 129) *busuşluğ sakınçlığ* şeklinde sözlüğe aldıkları ikileme için “*kederli, elemli, efkârlı, üzgün*” karşılıklarını yazmışlardır.

Satagiri haimavadi pañçikita ulatı yekler uruñutları erdinilig yarığların kedip ***bosuşluğ sakınçlığ*** köñülin kelip inaru berü yorıdılar.

[Satagiri, Haimavata, Pañçika vesair bütün şeytanlar(ın) mübarizleri mücevherli zırhlarını giyip kederli düşünceli gönülle gelip anarı beri (öteye beriye) yürüdüler.] (s. 34/302)

budun buğun: Halk, ahali.

Budun “*millet, halk, cemaat, ahali*” [Caferoğlu 1993: 34, Gabain 2003: 269 (*bodun*)] anlamındadır. Clauson (1972: 317)'un *boğun* şeklinde sözlüğüne aldığı “a word without independent existence used as a jingle with *bodun*” dediği bu kelime için Caferoğlu (1993: 34) “*millet, halk, cemaat, ahali*” karşılıklarını, Gabain (2003: 270) (*buğun, boğun?*) ise sadece “*halk*” karşılığını yazmaktadır. Nadelyayev vd. (1969: 108)'de *bodun buğun* “*nüfus, ahali; halk; sakin, oturan*” olarak anlamlandırılmıştır.

Meniñ balıkımtağı ***budunuğ buğunuğ*** negülüğ ölürür sizler.

(Benim şehrimdeki halkı ahaliyi niçin öldürüyorsunuz?) (s. 14/26)

buluñ yıñak: Taraf, yön.

buluñ için Müller (1945: 251)'de “*istikamet*”; Caferoğlu (1993: 35)'nda “*köşe, yan, taraf, cihet; ilaç türü; ölçü, miktar ölçüsü*”; Gabain (2003: 270)'de (*buluñ, plüñ*) “*bucak, dört asli cihet arasındaki aralık cihetler*” anlamları verilmiştir. *Yıñak* ise “*yan, taraf, cihet, yön*” karşılıklarıyla sözlüklere alınmıştır (Müller 1945: 73, Caferoğlu 1993: 191, Gabain 2003: 310). Nadelyayev vd. (1969: 124) ikileme olarak verdikleri *buluñ yıñak* için “*köşe, bucak; yön, istikamet, cihet*” anlamlarını yazmaktadırlar.

Tüzün yaşomaitri-a bu Çaştani ilig beg siziksiz bu tün oğ alku yeklerig barça ***buluñ yıñak*** saçgay.

[Âdil Yaşomitra, bu Çaştani han bey şüphesiz bu aynı gece bütün şeytanları bütün istikamet(lere) yan(lara) saçacak(tır).] (s. 32/251)

çin kirtü: Doğru, hakiki.

Çin için Müller (1945: 54) “*hakiki, halis*”; Caferoğlu (1993: 42) (*çin=çin*) “*gerçek, hakikat*”; Gabain (2003: 272) (*çin, cim* br. < Çin. *chên*) “*dürüst, doğru*” anlamlarını vermiştir. *Kirtü* ise Müller (1945: 58)’de “*gerçek, hakiki, halis*”, Caferoğlu (1993: 75)’nda “*doğru, gerçek, sahih; mümin, imanlı, mutekit*”, Gabain (2003: 281)’de (*kirtü, kertü* br., *kertö* br.) “*doğru, hakiki, mümin*” şeklinde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 149) *çin kirtü*’yü ikileme olarak vermekte ve “*gerçek ve doğru*” olarak anlamlandırmaktadırlar.

Ay yekler-e. **Çin kirtü** alp katıg erser sizler mini birle söñüşgeli anuk turuñlar.

[Ey şeytanlar, halis gerçek alp (ve) kuvvetli iseniz benimle savaşmaya hazır olun.] (s. 18/82-83)

çoğ yalın: Parlaklık, ışık.

Çoğ’un anlamını Müller (1945: 54) “*nur, şaşaa*”; Caferoğlu (1993: 43) “*kor, köz, ateş, ziya, alev; parlaklık*”; Gabain (2003: 272) (*çoğ, coh* br.) “*parlaklık*” olarak vermiştir. *Yalın* ise “*yalın, alev; nur, şaşaa, parlaklık, haşmet*” (Müller 1945: 71), “*alev, parıltı*” (Caferoğlu 1993: 183), “*alev*” [Gabain 2003: 308 (*yalın, yalan*)] karşılıklarıyla sözlüklere alınmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 151) *çoğ yalın* ikilemesi için “*parıltı, parlaklık, nur*” karşılıklarını yazmaktadırlar.

Anta ok ol yekler Çaştani iligniñ küç küsünün **çoğın yalının** kıtın kıvın körüp artuñkrağ korkıtılar.

(Hemen o şeytanlar Çaştani Han’ın gücünü kuvvetini, nurunu şaşaaasını, haşmetini azametini görünce ziyadesiyle korktular.) (s. 16/51)

...kıtın kıvın **çoğın yalının**...

(Devletini haşmetini, nurunu satvetini...) (s. 20/99-100)

erüş öküş: Çok, sayısız.

Müller (1945: 55, 63) ve Caferoğlu (1993: 50, 100) her iki kelime için de hemen hemen aynı anlamı (“*hatsiz, hesapsız, pek çok, sayısız*”) vermiştir. Öte yandan Nadelyayev vd. (1969: 183) ikileme olduğunu belirttikleri *erüş öküş* için “*çok*” karşılığını yazmaktadırlar.

Ol rakşas barıp edgü yımşak savlar sözlep erüş öküş tınlıglarığ ölürür.

(O rakşası gidip iyi yumuşak sözler söyleyip pek çok canlılar öldürür.) (s. 22/127)

maru berü: Öteye beriye, ileri geri; oraya, daha uzağa.

Inaru'nun anlamını Müller (1945: 57) “*ileri(de)*”, Caferoğlu (1993: 57) “*ileri, -den başka, -den itibaren, buraya*”, Gabain (2003: 273) (*ınaru, ınğaru, iñāru* br.) “*ileri, buraya*” olarak vermektedir. *Berü* ise “*beri, ...den beri, beriye*” anlamıyla sözlüklere [Müller 1945: 52, Caferoğlu 1993: 26, Gabain 2003: 267 (*bārü, pārü* br.)] alınmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 219) *ınaru berü* ikilemesi için “*oraya ve daha uzağa*” anlamını vermektedirler.

Aslanlarını yorığın yorup uçayan balığın kidininte turup *ınaru berü* yorıdı.

(Aslanların yürüyüşüyle yürüyerek Uçayini şehrinin garbindan kalkıp öteye beriye yürüdü.) (s. 14-1)

...**maru berü** yorıdılar.

[Anarı beri (öteye beriye) yürüdüler.] (s. 34/303)

ig emgek: Hastalık, ıstırap.

İg “*hastalık*” [Müller 1945: 56, Caferoğlu 1993: 60, Gabain 2003: 274 (*ig, yig*)] anlamına gelmektedir. Tarihî metinlerde *ig ağrıg, ig toğa, ig kem, ig kegen* biçimlerindeki ikilemelerle de karşımıza çıkan bu kelime *emgek* [“*emek, zahmet, ıstırap, acı*” (Müller 1945: 55, Caferoğlu 1993: 47, Gabain 2003: 264 *ämğäk, ämkäk*) ile ikileme oluşturduğu söylenebilir.

Seniñ uluşuñdaki **ig emgekniñ** tözi yiltızı ol erür.

[Senin ülkendeki hastalık (ve) ıstırapın menşei kökü odur.] (s. 24/158-159)

ig toğa: Hastalık.

Toğa da *ig* gibi “*hastalık*” (Müller 1945: 68, Caferoğlu 1993: 159, Gabain 2003: 300) anlamına gelmektedir. Caferoğlu (1993: 159) *toğa* için “*hastalık*”a ek olarak “*sakatlık, kör*” anlamlarını da vermiştir. Nadelyayev vd. (1969: 203) ikileme olarak kaydettikleri *ig toğa*'nın “*hastalık*” anlamına geldiğini yazmaktadırlar.

Neñ seniñ balıқтаı **ig toğa** kitğüsü yok.

(Hiçbir veçhile senin şehrindeki hastalığın derdin gideceği yok.) (s. 16/58)

Neçükledi meniñ balığımtağı uluşumtağı **ig toğa** kitmez.

(Niçin benim şehrimdeki memleketimdeki hastalık dert gitmez?) (s. 18/63)

Ötrü Çaştani ilig **ig toğa** adasın tarıkmişin kitmişin körüp...

[Sonra (artık) Çaştani Han Bey hastalık (ve) maraz tehlikesini(n) dağıtılmış gitmiş (olduğunu) görüp...] (s. 36/317)

irü belgü: İşaret, alamet.

İrü için Caferoğlu (1993: 66) “*işaret, alamet*”; Müller (1945: 56) “*irim, yorum, fal*”; Gabain (2003: 275) (*irü* br.) “*fal, iyi işaret*” karşılıklarını vermiştir. *Belgü* için ise sözlüklerde [Caferoğlu 1993: 26, Müller 1945: 52, Gabain 2003: 267 (*bälgü, bhälkü* br., *pälgü* br.)] “*belgi, belge, işaret, alamet, nişan, sembol, fal*” şeklinde anlamlar verilmiştir. Nadelyayev vd. (1969: 212) *irü belgü*'nün “*alamet, emare, belirti*” anlamlarına gelen bir ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Balıkdaki yavız **irü belgüler** barça kalısız yitlinip barıp yeklerniñ korkğu teg yavlağ ünleri yime eşidilmedi.

[Şehirdeki yavuz (meşum) alametler, işaretler kâmilen, bakiyesizce zail olup gidip şeytanların korkunç yaman sesleri artık (bir daha) işitilmedi.] (s. 36/313-314)

itin- yaratın-: Süslenip püslenmek; hazırlanmak.

Müller (1945: 56)'de *itin-* “*süslenmek*” olarak verilirken, Caferoğlu (1993: 68)'nda buna bir de “*hazırlanmak*” karşılığı eklenmiştir. Gabain (2003: 276) *itin-*'in sadece “*hazırlanmak*” anlamından bahsetmiştir. *Yaratın-* için Caferoğlu (1993: 186)'nda “*tanzim ve tertip etmek, düzenlemek; süslenmek*”, Müller (1945: 72)'de “*(kendi aklunca) süslenmek, süs olsun diye takınmak*”, Gabain (2003: 309)'de (*yaratın-*) “*hazırlanmak, teşkilatlanmak*” anlamlarından bahsedilmiştir. Nadelyayev vd. (1969: 188) *itin- yaratın- (yaratın-)* şeklinde sözlüğe aldıkları bu ikileme için “*yapmak, istihsal etmek, çıkarmak, kendi için vücuda getirmek, meydana çıkarmak; bezemek, süslemek, tezyin etmek*” anlamlarını vermiştir.

Korkğu teg körk meñiz tutup yavlağ katıg ünin kıkırışu drzul badruk iliglerinte tutup kapkara uluğ bedük tağ teg etüzin öneyü ot öñlüg işin saçların eñinlerinte tüşürüp ağuluğ yılanın etüzlerin **itiniş yaratınıp** kay beltir sayu yoriyorlar erdi.

(Betleri benizleri korkunç bir hâl almış, yavlağ sert sesle bağırsarak ellerinde üç dişli yaba ve bayrak tutarak, kapkara ulu yüksek dağ gibi vücutlarıyla dikilerek, ateş rengi örgü ve saçlarını omuzlarına düşürüp, zehirli

yılanlarla vücutlarını süsleyip donatıp, her yol kavşağında yürüyorlardı.) (s. 14/13)

katıgılan- tavrın-: Uğraşmak, gayret göstermek.

Katıgılan- “çok çalışmak, gayret göstermek, uğraşmak” şeklindeki birbirine yakın anlamlarla sözlüklere [Müller 1945: 58, Caferoğlu (1993: 113), Gabain (2003: 278) (*katıgılan-*, *katagılan-*, *katihlam-*)] alınmıştır. *Tavrın-* için Müller (1945: 66) “uğraşmak” anlamını vermiş; Caferoğlu (1993: 150) ve Gabain (2003: 298) (*tavrın-*, *tabrın-*) buna bir de “acele etmek” anlamını eklemişlerdir. Nadelyayev vd. (1969: 543) *tavrın- katıgılan-*’ın ikileme olduğunu ve “gayret göstermek” anlamına geldiğini yazmaktadırlar.

Öz isig özin ıdalayu yaraş yapar adınlarınñ emgekin kötürü kendi öziñiñ emgekke emgenip uzun turkaru adın tınlıgılarınğ edgügerü **katıglantı tavrantı**.

[Kendi canını feda edip hazırlık yapıp başkalarının emeğini (ıstırabını) yüklenerek kendi özünün ıstırabı (imiş) gibi ıstırap çekip uzun zaman başka canlıları iyiliğe doğru sevk etmeye cehdetti, uğraştı.] (s. 34/277-278)

kentü öz: Kendi.

Dönüşlülük zamirlerinden oluşan bir ikilemedir. İkilemenin ilk kelimesi olan *kentü* için sözlüklerde [Müller 1945: 58, Caferoğlu 1993: 71 ve Gabain 2003: 279 (*käntü*, *kändü*, *k(ä)nti*)] “*kendi*” karşılığı yazarken *öz* “öz, o, aynı” (Müller 1945: 64), “*dere; kendi, özü, vücut*” (Caferoğlu 1993: 403), “*kendi, vücut, hayat, şahıs*” [Gabain 2003: 291 (*öz br.*, *ös br.*)] olarak anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. 1969: 394 bu ikilemeyi *öz kentü (kendü)* şeklinde sözlüğe almışlardır.

Kentü öziniñ katıgılanmağınğa köñülin yürekin vj-ir teg kılıp alku bizni barça utup yigedip bizni de öñre burhan kıtın bultaçı boltı.

[Kendi özünün cehdetmesiyle gönlünü yüreğini elmas gibi (sert) kılıp hepimizi tamamen geçip geride bırakarak bizden önce burhan saadetine yaklaşır oldu.] (s. 32/265)

kıkrış- alakırış-: Bağırışıp çağırışmak, haykırmak.

Her iki kelime de “bağırışmak, çağırışmak” anlamına gelmektedir [Caferoğlu 1993: 115, 7 (*kıkuruş-*), Gabain 2003: 280, 259 (*kıkuruş-*, *kıkrış-*, *kıkruş-*, *kıkrış-*), Müller 1945: 59, 49]. Müller (1945: 49) *alakırış-* için “birbirlerine girmek, birbirlerine karışmak” anlamını yazmaktadır. Nadelyayev vd. (1969: 445) *kıkrış- alakırış-* için “bağırışmak, haykırmak” anlamını vermişlerdir.

Anta ötrü belin teg Çaştani ilig tegresinte kolti sanınça yekler katıg ünin **kıkrıştular alakırıştular**.

[Onun üzerine korkunç (bir surette) Çaştani hanın çevresinde bulunan hadsiz hesapsız şeytanlar, sert avazla bağırıştılar.] (s. 34/295-296)

korğunç ayınç: Korku.

İki kelime de “*korku*” [Müller 1945: 60, 51 (*korğunç, korkınç; ayınç, ayanç*), Caferoğlu 1993: 120, 18, Gabain 2003: 282 (*ayınç, ayanç; korkınç*)] anlamındadır. Gabain (2003: 263) *ayınç* için “*heybet, hürmet*” anlamlarını da vermektedir. Bu ikilemenin *-siz* ekli şekli (*korkınçsız ayınçsız*) de vardır. Nadelyayev vd. (1969: 459) ikileme olduğunu belirttikleri *korkınç ayınç* için “*korku, endişe, tasa*”; *korkınçsız ayınçsız* için ise “*korkmaz, yılmaz, gözüpek*” anlamlarını yazmaktadırlar.

Uzun turkaru yarlıkançsız köñülin sansız öküş tınığlarıg azıgları üze tançalayu ölürtüp todunçsuz kanınçsız erser **korğunçı ayınçı**...

[Daima merhametsiz gönülle sayısız çok canlıları azı (diş)leri üzerinde parçalayarak öldürüp, doymaz kanmaz ise korkusu ihtirazı...] (s. 18/73)

Anı körüp Çaştani ilig beg yürekin katrunup toñalar begi teg kşatrik begler meñiz meñlep **korkınçsız ayınçsız** köñülin ol yekler arasınca kirip bardı.

(Bunu gören Çaştani devletli bey yüreğini berkitip tongalar beyi gibi asker beylerin suretini takınıp korkusuz kaygısız gönülle o şeytanlar arasına girdi.) (s. 14/16-17)

Katıg köñül öritip **korğunçsuz ayınçsız** köñülin sizlerni birle söñüşgeli anuğ turuñlar.

(Gönlümü kuvvetlendirip, korkusuz ihtirazsız gönülle sizlerle savaşmaya geldim.) (s. 18/80-81)

Toñalar begi teg **korkınçsız ayançsız** köñülin tebrençsiz turup kalın yeklernin yavlağın ömetin muna amtı barçanı utar yigedür.

[Kahramanlar beyi gibi korkusuz kaygısız gönülle, sarılmaz (metin) durup sayısız şeytanların düşmanlığını düşünmeden (hesaba katmadan) işte şimdi hepsini alt eder, yener.] (s. 34/284)

kök kalıg: Gök.

“*Gök*” [Müller 1945: 57 (*kalıg, halıg*), Caferoğlu 1993: 108 (*kalıg, kalık*), Gabain 2003: 277 (*kalık*)], “*yukarı kat*” (Müller 1945: 57, Caferoğlu 1993: 108, Gabain 2003: 277), “*kule*” (Müller 1945: 57, Gabain 2003: 277) ve “*tavan arası*” (Caferoğlu 1993: 108) anlamlarına gelen *kalıg, kök* “*gök*”

(Müller 1945: 60, Caferoğlu 1993: 77 (*kög, kök*), Gabain 2003: 283) ile ikileme oluşturmuştur. Nadelyayev vd. (1969: 312) *kök kalıg*'ın “*gök*” anlamında ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Anta ötrü yırtınçü yirsuv tebremişin körüp maitri bodistv yaşomaitri bodistv birle **kök kalıg** yolınça yoriyu keltiler.

(O sırada yer deprendiğini görünce, Maitreya bodhisattva, Yaşomitra bodhisattva ile beraber gök feza yolundan yürüyerek geldiler.) (s. 30/247)

köñül yürek: Gönül.

Köñül için Müller (1945: 60) “*gönül, yürek, azim*”, Caferoğlu (1993: 77) “*gönül, kalp, fikir, istek, tefekkür, arzu, ülkü*”, Gabain (2003: 283) [*köñül, köñ(ü)l* br.] “*gönül*” karşılıklarını vermiştir. *Yürek* “*cesaret, metanet; iyilik, kötülük hislerinin merkezi*” (Müller 1945: 74), “*yürek*” (Caferoğlu 1993: 199, Gabain 2003: 313) şeklinde anlamlandırılmıştır. Clauson (1972: 965) *yürek* için “*basically ‘the heart’ as a physical object; used metaph. only in a limited range of phr. like ‘stout-hearted’; contrast köñül*” izahını yapmaktadır.

Kentü öziniñ katıgılanmağıña **köñülin yürekin** vj-ir teg kılıp alku bizni barça utup yigedip biznide öñre burhan kutın bultaçı boltı.

[Kendi özünün cehdetmesiyle gönlünü yüreğini elmas gibi (sert) kılıp hepimizi tamamen geçip geride bırakarak bizden önce burhan saadetine yaklaşır oldu.] (s. 32/265-266)

Ƙınığ köñüllüg avışın sit satan kılıp **köñülin yürekin** buyan edgü kılınçka öklitdi astı.

[Müessir sihir formüllerini (ve) siddhisadhana(yi) ifa edip gönlünü yüreğini faydalı hayırlı amellere alıştırdı.] (s. 32/269)

körk meñiz: Görünüş, biçim; bet beniz.

Körk için Müller (1945: 60) “*görünüş, manzara, kıyafet*”, Caferoğlu (1993: 78) (*körk, körg*) “*güzellik, endam, alamet, nişan, biçim, kıyafet, heyet, resim*”, Gabain (2003: 283) (*körk* br., *körg*) “*görünüş, güzellik, güzel, resim*” karşılıklarını vermektedir. Bugün dahi *beniz* şeklinde kullanılan *meñiz* [“*beniz, sima, yüz, çehre*” (Müller 1945: 61), “*beniz, görünüş*” (Caferoğlu 1993: 87), “*görünüş, güzellik*” (*mäñiz, mäñis*, Gabain 2003: 286)] ile *körk'ün* ikileme oluşturduğu söylenebilir. Nitekim Nadelyayev vd. (1969: 317) *körk meñiz*'in “*biçim, kılık, şekil, suret*” anlamında bir ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Ƙorqğu teg **körk meñiz** tutup yavlağ katıg ünin kıkırüşu drzul badruk iliglerinte tutup kapqara uluğ bedük tağ teg etüzin öneyü ot öñlüg işin saçların

eñinlerinte tüşürüp ağıluğ yılanın etüzlerin itinip yaratınıp kay beltir sayu yorıyorlar erdi.

(Betleri benizleri korkunç bir hâl almış, yavlak sert sesle bağrışarak ellerinde üç dişli yaba ve bayrak tutarak, kapkara ulu yüksek dağ gibi vücutlarıyla dikilerek, ateş rengi örgü ve saçlarını omuzlarına düşürüp, zehirli yılanlarla vücutlarını süsleyip donatıp, her yol kavşağında yürüyorlardı.) (s. 14/7-8)

Ol yime rakşas edgü savlar sözlep teñ teñ öñi öñi körgeli körtle **körk meñiz** belgürtüp biltizmetin öküş tınlıqlarığ ölürür.

[O rakşas iyi sözler söyleyip türlü türlü çeşit görmeye değer güzel bet beniz takınıp bildirmeden (ansızın) çok canlılar öldürür.] (s. 22/132)

kösüş saķınç: İstek, dilek, arzu.

Kösüş için “*arzu, istek*” [Müller 1945: 61 (*kösüş*, d. *küsüş*), Caferoğlu (1993: 79-80) (*kösüş, közüş*), Gabain (2003: 286) (*küsüş. br.*)]; *saķınç* için “*niyet, fikir, kasıt, düşünce*” [Müller 1945: 65, Caferoğlu 1993: 128, Gabain 2003: 292] şeklinde anlamlar verilmiştir.

Timin ök **kösüşüñ saķınçıñ** bütgey.

(Hemen arzun fikrin tahakkuk eder.) (s. 22/135)

köz karaķ: Göz.

Köz “*göz*” (Müller 1945: 60, Caferoğlu 1993: 80, Gabain 2003: 283), *ķaraķ* “*göz bebeği*” anlamındadır [Müller 1945: 57, Caferoğlu 1993: 111 (*ķaraķ, ķarağ*), Gabain 2003: 278]. Gabain (2003: 278) *ķaraķ*’ın “*bakış*” Müller (1945: 57) “*karalı*” anlamından da bahsetmektedir. Nadelyayev vd. (1969: 320) *köz ķaraķ*’ın “*göz*” anlamında ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Üç bedük közleri ot öñlüğ saçı arķasınta yadılı turup tamturmış yula yalını teg **közi ķaraķı** yalınayu tegzinü turur.

(Üç büyük gözü, ateş rengi saçı arkasına yayılı durup, yakılmış meşale alevi gibi gözü gözbebeği parlayarak devrile durur.) (s. 18/69)

...yalın teg **közi ķaraķı** yalınayu tegzintürüp olurmuz mu?

(Alev gibi gözü parıldayarak devrile durmaz mı?) (s. 30/228)

ķut ķıv: Baht, talih; haşmet, azamet.

ķut için Müller (1945: 60) “*ķut, saadet; haşmet*”; Caferoğlu (1993: 124) “*ķut, saadet, kutlama, takdis, ruh; rahmet; haşmetpenah, hazret; unsur*”; Gabain (2003: 284) [*ķut br. < Orta İnan. kot*] “*saadet, rahmet, azamet, ruh*”; *ķıv*

için Müller (1945: 59) “*saadet, azamet; tali, kut*”, Caferoğlu 1993: 117 “*kut, saadet; ayakkabi*”, Gabain (2003: 280) “*saadet, azamet; istek*” anlamlarını vermiştir. Clauson (1972: 579) *kıv*’la ilgili olarak şunları yazmaktadır: “practically syn. w. kut and nearly always used in association with it; originally prob. ‘divine favour’, hence, more vaguely, ‘good fortune’. kutı kıvı ‘divine favour (Hend.)’ (... to all on this earth)”. Nadelyayev vd. (1969: 472) *kut kıv*’ın “*saadet, mutluluk; başarı, muvaffakiyet*” anlamında bir ikileme olduğunu belirtmektedirler.

Anta ok ol yekler Çaçtani iligniñ küç küsünün çoğın yalının ***kutın kıvın*** körüp artuğrak qorqıtılar.

(Hemen o şeytanlar Çaçtani hanın gücünü kuvvetini, nurunu şaşaaasını, haşmetini azametini görünce ziyadesiyle korktular.) (s. 16/51-52)

... ***kutın kıvın*** çoğın yalının...

(Devletini haşmetini, nurunu satvetini...) (s. 20/99)

Amtı biz yime ol edgülüg Çaçtani iliggerü yakın barıp ol qutluğ tınlığığ körmekin közümüzni ***qutluğ kıvılgı*** kılalım.

(Şimdi biz dahi o merhametli Çaçtani emire doğru yakın varıp o kutlu mahluku görmekle gözümüzü şad kılalım.) (s. 34/291)

küç küsün: Güç kuvvet.

Küç “*güç, kuvvet, (bir şey yapmaya) iktidar, salahiyet*” (Müller 1945: 60), “*güç, kuvvet, zor*” (Caferoğlu 1993: 80), “*güç, kuvvet*” (Gabain 2003: 285 *küç, küç* br.) biçiminde anlamlandırılmıştır. *Küsün* “*güç, kuvvet*” (Müller 1945: 61, Caferoğlu 1993: 83, Gabain 2003: 286) anlamına gelmektedir. *Kösün* olarak verdiği bu kelime için Clauson (1972: 751) şunları yazmaktadır: “Used only in the Hend. küç kösün and so presumably more or less syn. w. küç, ‘strength, power’, or the like”. Öte yandan Nadelyayev vd. (1969: 323) *küç küsün*’ün “*güç kuvvet*” anlamında bir ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Sizlerke bu balıqqa kirgülgü ***küç küsün*** kim birdi.

(Sizlere bu şehre girmek gücünü kuvvetini kim verdi?) (s. 14/28)

Anta oğ ol yekler Çaçtani iligniñ ***küç küsünün*** çoğın yalının qutın kıvın körüp artuğrak qorqıtılar.

(Hemen o şeytanlar Çaçtani hanın gücünü kuvvetini, nurunu şaşaaasını, haşmetini azametini görünce ziyadesiyle korktular.) (s. 16/51)

küçlüg yavlaq: Güçlü, şiddetli.

“*Güçlü, kuvvetli*”⁷ (Müller 1945: 60, Caferoğlu 1993: 80, Gabain 2003: 285) anlamındaki *küçlüg* ile *yavlağ* “(zarf) *pek, ziyadesiyle; (sıfat) şiddetli, kuvvetli, cesur; kötü, şerir; (isim) kuvvet, güç, düşmanlık, kötülük*” (Müller 1945: 72 *yavlağ, yaylağ, yvlağ*), “*kötü, fena, yavuz, düşmanca*” (Caferoğlu 1993: 189), “*kötü, pek, düşmanlık*” [*yavlağ, yablağ, yawlāk* br., *yawlāhk* br.) Gabain 2003: 310] ikileme oluşturmuştur.

Ötrü ol yekler Çaştani ilig begniñ munçulayu ***küçlüg yavlağ*** savın eşidip...

(Şimdi o şeytanlar Çaştani Han Beyin bu derece güçlü şiddetli sözünü iştirince...) (s. 16/34)

küde- yırla-: Bağırıp çağırmak, haykırmak; şarkı söylemek.

Küde- “bağırmaq” (Müller 1945: 60, Caferoğlu 1993: 80), *yırla- “ırlamak; bağırmaq, haykırmak”* (Müller 1945: 73), “*ırlamak, şarkı söylemek*” (Gabain 2003: 311), “*şarkı, türkü söylemek*” (Caferoğlu 1993: 58 *ırla-*) anlamlarına gelen bu kelimeler ikileme oluşturmuştur. Nadelyayev vd. (1969: 324) ikileme olduğunu belirttikleri *küde- yırla-* için “*şarkı söylemek*” anlamını yazmaktadırlar.

...övkelerinte ötkürü artuğrak bulğanıp anta ok yekler ötin öneyü ***küdeyü yırlayu*** ayaların yapınıp...

(...öfkelerinden ötürü daha çok heyecanlanıp, hemen arkasından şeytanlar ödlerini kabartarak, bağırarak, haykırarak, ellerini yumarak...) (s. 16/36)

ö- saşın-: Düşünmek, hesap etmek.

Aynı anlama gelen iki kelimenin oluşturduğu ikilemedir. *Ö- “düşünmek, hesap etmek”* (Müller 1945: 63), “*hatırlamak, düşünmek*” (Caferoğlu 1993: 100), “*düşünmek*” (Gabain 2003: 289); *sakın- “düşünmek, niyet etmek; hesaba katmak”* (Müller 1945: 65), “*düşünmek, plan kurmak, düşünüp taşınmak, endişelenmek*” (Caferoğlu 1993: 128), “*düşünmek, plan kurmak, kederlenmek*” (Gabain 2003: 292) şeklinde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 62) *ö-saşın-*’ın “*düşünmek*” anlamında ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Ne üçün tip tiser ***ögil saşınğul***. [Ne için de(r)se(n) düşün, hesap et.] (s. 32/261)

öñi öñi: Parça parça, türlü türlü, çeşit çeşit.

⁷ Müller 1945 buna bir de “*yaman*” anlamını eklemiştir.

Öñi “*artık, her nevi, çeşitli, başka başka, farklı*” (Caferoğlu 1993: 101), “*başka, ...-den başka, farklı*” (*öñi* br. Gabain 2003: 290) anlamındadır. Clauson (1972: 170) *öñi* için şunları yazmaktadır: “ ‘other than (something Abl.) different’; when doubled, *öñi öñi*, means ‘various, different kinds of’ ”. Nadelyayev vd. (1969: 386) *öñi öñi* için “*ayrı ayrı*” anlamını vermişlerdir.

Etüzünüzlerni bıçıp ***öñi öñi*** kemişeyin.

(Vücutlarınızı doğrayıp, taraf taraf atasım gelir!) (s. 14/30)

Ol yime rakşas edgü savlar sözlep teñ teñ ***öñi öñi*** körgeli körtle körk meñiz belgürtüp biltizmetin öküş tnlıglarığ ölürür.

[O rakşas iyi sözler söyleyip türlü türlü çeşit görmeye değer güzel bet beniz takınıp bildirmeden (ansızın) çok canlılar öldürür.] (s. 22/131)

ört yalın: Ateş, alev, parlaklık.

Her ikisi de “*ateş, alev*” [Müller 1945: 64, 71; Caferoğlu 1993: 102, 183; Gabain 2003: 290, 308 (*ört* br., *yalın, yalan*)] anlamına gelmektedir. Müller (1945: 71) *yalın*’ın “*nur, şaşaa, parlaklık, haşmet*” anlamından da bahsetmektedir. Nadelyayev vd. (1969: 389) *ört yalın*’ın ikileme olduğunu belirttikten sonra “*ateş ve alev*” anlamına geldiğini ifade etmektedirler.

...sıçganakların tutunup ot öñlüğ kıpkızıl saçların artlarında ıtdıp ***ört yalın*** teg drz-ul badruk vz-ırlıg tokımağ eliglerinte tuta...

[...pazularımı sıkarak, ateş rengi kıpkızıl saçlarını arkalarına itip ateş (ve) alev gibi üç dişli yaba(yı), bayrak (ve) şimşek(li) tokmağı ellerinde tutarak...] (s. 16/39)

Ança sözlep ***ört yalın*** teg yti kılıçın ilginte tuta yekler tapa yakın sikrip içgerü kirdi.

[Öyle söyleyip, ateş alevi gibi keskin kılıcını elinde tutarak şeytanlar(a) doğru koşup aralarına (zorla) girdi.] (s. 18/86)

...yañkulug ***ört yalın*** ağızıntın...

[...gürültülü ateş (ve) alev ağzından...] (s. 26/189)

Ağızlarıntın közlerintın burunlarıntın barça kırkğü teg ***ört yalın*** öntürüp tişlerin aızıgların çıkıratıp sıçganakların urunu ayaların yapıntı...

[Ağızlarından, gözlerinden, burunlarından hep korkunç ateş (ve) alev(ler) saçarak, dişlerini ve azı (diş)lerini gıcırdatarak, adalelerini vurarak, avuçlarını yumdu(lar).] (s. 34/297-298)

prmanu koğ kıçmık: Atom, zerre.

Prmanu “atom” [Müller 1945: 64 (Skr. paramânu), Caferoğlu (1993: 105) (Skr. paramânu)], *koğ* “atom, toprak, toz” [Müller 1945: 59 (*koğ, koğ?*), Caferoğlu 1993: 119, Gabain 2003 (*koğ, koğ?*)] demektir. *Kıçmık* da “atom” (Müller 1945: 58, Caferoğlu 1993: 115, Gabain 2003: 280) ve “zerre, ufacık parça” (Müller 1945: 58) şeklinde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 457) *koğ parmanu* ve *koğ kıçmık-koğ kıçmuk* şekillerinin ikileme olduğunu yazmış ve bu ikilemelerin “en ufak, en küçük; zerre” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.

Birök yağız yir arkasındaki topraknın *prmanu koğ kıçmık* sanı neçe erser yana yime alku tınlıglarnın sanı sakışı neçe teñlig bolsar neçe tenlig kalın küçlüg yavlağ yek içkek bolsarlar bodistv oğuşluğ ilig begniñ añmıntın et’üzinteki bir evin tüsiñe yime ada tuda tegürgeli uğuluğ ermezler.

[Fihakika (mevcut şeytanların adedi) yağız yer arkasındaki toprağın atom zerre sayısı nice ise ve yine bütün canlıların sayısı ne denli (ne kadar) ise (o kadar çok dahi olsa); ne denli sık (çok) güçlü şerir şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden olan han beyin hatta vücudundaki tek kılına bile zarar vermeye muktedir olmazlar.] (s. 32/253-254)

sanç- ur-: Sançmak, vurmak.

Sanç- “sançmak, vurmak, öldürmek” (Müller 1945: 65), “sançmak, delmek” (Caferoğlu 1993: 129), “parça parça kesmek, saplamak, sançmak” (*sanç-, sãñc-* br. Gabain 2003: 292) olarak adlandırılmıştır. *Ur-* kelimesi de “vurmak” (Müller 1945: 70), “vurmak, dikmek, koymak, tanzim etmek, düzenlemek” (Caferoğlu 1993: 174), “atmak, kurmak, (kanun) çıkarmak, isabet ettirmek, vurmak” [Gabain 2003: 305 (*ur-* br.)] anlamındadır. Nadelyayev vd. (1969: 484) *sanç- ur-*’ın “batırmak ve vurmak” anlamında bir ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

...Çaştani ilig begig *sançgalt urğalt* kılınp bir ikintiske inçe tip tiştiler.

(...Çaştani devletli beyi sançmaya vurmaya hazırlanıp birbirlerine şöyle dediler.) (s. 16/41)

san sakış: Adet, sayı.

San Müller (1945: 65)’de “sayı, adet, miktar”, Caferoğlu (1993: 129)’nda “san, sayı, hesap” anlamlarına ek olarak “vücut, kaba baldır”, Gabain (2003: 292)’de “sayı, sayma”; *sakış* ise Müller (1945: 65)’de “sayı, adet, miktar”, Caferoğlu (1993: 128)’nda “düşünce, madde, kaygı, hesap”, Gabain (2003: 292)’de (*sakış, sakış, sañış*) “sayma, ölçü” şeklinde verilmiştir. Nadelyayev vd. (1969: 483) *san sakış*’ın ikileme olduğunu söyledikten sonra “sayı” anlamına geldiğini yazmaktadırlar.

Birök yağız yir arkasındaki toprağın prmanu koğ kıçmık sanı neçe erser yana yime alku tınlıglarınñ **sani sakıştı** neçe teñlig bolsar neçe tenlig kalın küçlüg yavlaq yek içkek bolsarlar bodistv oğuşluğ ilig begniñ añmıntın et'üzinteki bir evin tüsiñe yime ada tuda tegürgeli uğuluğ ermezler.

[Fihakika (mevcut şeytanların adedi) yağız yer arkasındaki toprağın atom zerre sayısı nice ise ve yine bütün canlıların sayısı ne denli (ne kadar) ise (o kadar çok dahi olsa); ne denli sık (çok) güçlü şerir şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden olan han beyin hatta vücudundaki tek kılına bile zarar vermeye muktedir olmazlar.] (s. 32/255)

sansız öküş: Sayısız.

Sansız “hadsiz, hesapsız, sayısız” (Müller 1945: 65, Caferoğlu 1993: 129), *öküş “çok, pek”* (Müller 1945: 63, Caferoğlu 1945: 100, Gabain 2003: 306 *üküş, üküş* br.) demektir. Clauson (1972: 118) *üküş* olarak sözlüğe aldığı bu kelime için şunları yazmaktadır: “It is common both by itself and in the Hends. telim üküş/üküş telim, erüş üküş, sansız üküş, ülgüsüz üküş”.

Ötrü ilig beg tört beltir yolta yoriyu anñ arasın **sansız öküş** yeklerig kördi.

[Bu aralık devletli bey dört yol kavşağında yürürken o (yollar) arasında sayısız çok şeytanlar gördü.] (s. 14/4)

tarık- kit-: Dağılmak, gitmek.

Tarık- için verilen anlamlar şöyledir: “*dağılmak, dağıtılmak; zail olmak, ortadan kalkmak*” (Müller 1945: 66); “*kaybolmak, uzaklaşmak; sıkılmak, kederlenmek, kaygılanmak*” (Caferoğlu 1993: 148); “*uzaklaşmak, mahvetmek*” (Gabain 2003: 297). Burada *kit-* yani *git-*, bilinen (Müller 1945: 58, Caferoğlu 1993: 76, Gabain 2003: 281) anlamda olmakla beraber, Caferoğlu (1993: 58) bu kelimeye “*zail olmak*” karşılığını da eklemiştir.

Ötrü Çaştani ilig ig toğa adasın **tarıkmuşın kitmişin** körüp...

[Sonra (artık) Çaştani Han Bey hastalık (ve) maraz tehlikesini(n) dağıtılmış gitmiş (olduğunu) görüp...] (s. 36/318)

tegirmile- avla-: Etrafını çevirmek.

Tegirmile- “*çepeçevre sarmak*” (Müller 1945: 67), “*yuvarlaklaştırmak, etrafını çevrelemek*” (Caferoğlu 1993: 151) demektir. *Tegirmileyü* “*çepeçevre*” (Caferoğlu 1993: 151), “*çevirerek*” (Gabain 2003: 298) olarak anlamlandırılmıştır. *Avla-* ise “*bir şeyi çevrelemek, çevresini dolaşmak; avlamak*” (Caferoğlu 1993: 17), “*etrafını sarmak, ihata etmek*” (Müller 1945:

50) şeklinde sözlüklere alınmıştır. Clauson (1972: 487) *tegirmileyü avlap* ifadesi için şunları yazar: “crowding round him”.

Kalın yekler *tegirmileyü avlap* iltiler ergey.

[Pek çok şeytanlar etrafını çevirip (ona) saldırmış olacak(lar).] (s. 30/232)

Ötrü ol yekler Çaştani iligig körüp siñirkelir osuğluğ kılinıp *tegirmileyü avlap* inçe tip tidiler.

(O zaman o şeytanlar Çaştani hanı görünce onu yutacakmışçasına hazırlanıp çepeçevre ihata edip şöyle dediler.) (s. 14/19-20)

...*tegirmileyü avlap* iltiler.

(Çepeçevre sarıp hücum ettiler.) (s. 26/192)

telim öküş: Sayısız, pek çok.

İki kelime de “*çok, pek*” (Müller 1945: 67, 63, Caferoğlu 1993: 152, 100 *öküş, öküş*) anlamlarına gelmektedir. Caferoğlu (1993: 152) *telim* için “*sayısız, sınırsız*” karşılıklarını da yazmaktadır. Öte yandan, Gabain (2003: 298) (*tālim, tālīm* br.) kelimeyi “*pek çok*” olarak anlamlandırmıştır. Clauson (1972) ikilemenin hem *üküş telim* hem de *telim üküş* olarak kullanıldığını ifade etmektedir. *Telim üküş* şeklinde sözlüklerine aldıkları bu ikileme için Nadelyayev vd. (1969: 550) “*çok*” anlamını vermektedirler.

...*telim öküş* yekler rakşaz...

(...pek çok şeytanlar, rakşasalar...) (s. 26/191)

teñ teñ: Türlü türlü, başka başka.

Müller (1945: 67) ‘in *öñi öñi* ile sinonim olduğunu yazdığı bu ikileme için *teñ teñ* =denlü denlü demekte ve *türlü türlü* karşılığını vermektedir. Gabain (2003: 298) *teñ teñ* ikilemesiyle ilgili olarak “*başka başka*”, Nadelyayev vd. (1969: 551) “*muhtelif, çeşitli, ayrı, farklı, başka başka*” anlamını yazarlar. *Teñ* için Caferoğlu (1993: 152) “*denk, her çeşit, her nevi, benzer, müşabih; terazi, sıklet, ağırlık; kadar, ölçü*”, Gabain (2003: 298) (*tāñ, tāñ* br. < Çin. têng) “*bir türlü, türlü, ölçü (alet)*” karşılıklarını yazmaktadır.

Ol yime rakşas edgü savlar sözlep *teñ teñ* öñi öñi körgeli körtle körk meñiz belgürtüp biltizmetin öküş tınlıglarığ ölürür.

[O rakşas iyi sözler söyleyip türlü türlü çeşit görmeye değer güzel bet beniz takınıp bildirmeden (ansızın) çok canlılar öldürür.] (s. 22/131)

tev kür: Hile, düzen.

Araştırmacılar (Müller 1945: 68, Caferoğlu 1993: 154, Gabain 2003: 299) *tev* için “*hile, kandırma, aldatma*” şeklinde karşılıklar vermişlerdir. *Kür* ise Müller (1945: 61)’de “*aldatma; büyüye müracaat etmeden yapılan hile, desise, düzen manasına*”, Caferoğlu (1993: 83)’nda “*hile, fesat, alda, al, kandırma*”, Gabain (2003: 285)’de (*kür, kör?*) “*kandırma, hile*” şeklinde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 557) *tev kür* ikilemesinin “*aldatma, hile*” anlamından bahsetmektedirler.

Yeklerine alın altağın ***tevin kürin*** belgürtmüş yır oyun üni ol tip ança turup terkin ök ol tariçanta atlıg rakşasğa yakın kelip inçe tip tidi.

[Şeytanların hile, düzen, desise ve oyun ile işittirdikleri şarkı oyun sesidir, deyip biraz durup (sonra) kalkıp hemen o Tariçanta adlı rakşasiye yakın gelip şöyle dedi.] (s. 24/169)

Biltim seniñ utun rakşas-a ***tevin kürin*** belgürtmüş kılcıñıñın...

(Bildim, ey küstah rakşas, senin desise ile hile ile işlediğın amel...) (s. 24/173)

tod uçuz: Ucuz, kıymetsiz.

Tod için (Müller 1945: 68) “*ucuz, kıymetsiz; tamam, dolu*”, Caferoğlu (1993: 158) “*tam, dolu; kıymetsiz, kötü, sefil, ucuz; (tot) bütün, hep, tekmil*”, Gabain (2003: 300) “*tamam, dolu*” anlamlarını vermiştir. Müller (1945: 68) bu karşılıklara ek olarak “*dert verici?, hazin?*” anlamlarını soru işaretiyle vererek eserinin sözlük bölümüne almıştır. *Uçuz* ise “*dert verici, acıklı, hazin*” (Müller 1945: 70), “*kolay, ucuz, hafif, az, ihmal edilmiş*” (Caferoğlu 1993: 171), “*ucuz, sefil*” (Gabain 2003: 304) anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Clauson (1972: 32) *uçuz* için şunları yazmaktadır: “*uçuz (ucuz): Basically ‘not requiring effort’, hence in the earliest period (of actions) ‘easy’, of persons ‘not worthy of respect’, and of concrete objects ‘easy to get’ and so ‘cheap, worthless’*”. Diğer taraftan Nadelyayev vd. (1969: 569) *tod uçuz* için “*aşağılanmış, hakir; yararsız, değersiz, önemsiz*” anlamını vermişlerdir.

Balıkımnıñ uluşumnuñ bu muntağ ***tod uçuz*** sawların körüp sergüm teg ermez.

(Şehrimin memleketimin bu derece acıklı vaziyetini gördükçe tahammülüm yetmiyor.) (s. 16/31)

todunçsuz kanınçsız: Doymaz kanmaz.

Todunçsuz “*doymaz*” (Müller 1945: 68, Caferoğlu 1993: 159, Gabain 2003: 300), *kanınçsız* “*kanmaz, kanmak bilmez*” (Müller 1945: 57), “*kanmayan, doymayan*” (Caferoğlu 1993: 110), “*doymaz*” (Gabain 2003: 277) anlamına gelmektedir. Nadelyayev vd. (1969: 570) *tod- kan-* ikilemesini

sözlüklerine almış ve “*memnun olmak, memnun kalmak, hoşnut olmak*” anlamını vermişlerdir.

Uzun turkaru yarlıkançsız köñülin sansız öküş tınlığıarığ azıgları üze tançalayayı ölüürüp **toduñçsuz kanıñçsız** erser qorqunçı ayıñı...

(Daima merhametsiz gönülle sayısız çok canlıları azı (dış)leri üzerinde parçalayarak öldürüp, doymaz kanmaz ise korkusu ihtirazı...) (s. 18/72)

töz yıltız: Kök, esas.

Töz, Müller (1945: 69)’de “*esas, menşe; asıl sebep*”, Caferoğlu (1993: 163)’nda “*damar, kök, unsur, asalet*”, Gabain (2003: 301-302)’de (*töz, tös* br.) “*damar, unsur*” şeklinde anlamlandırılmıştır. *Yıltız*’ın Müller (1945: 73) “*kök, menşe; esas, sebep*”, Caferoğlu (1993: 191) “*esas, kök, temel*”, Gabain (2003: 310) (*yıltız, yıldız*) “*kök*” anlamlarından bahsetmiştir. Clauson (1972: 922) *tözi yıltızı* için “the origin and root (of everything on earth)” karşılığını verir ve şunları yazar: “in Buddisht terminology Sanskrit indriya ‘organ of sense’, owing apparently to an over-literal translation of the Chinese equivalent, is translated *yıltız* or *töz yıltız*”. Nadelyayev vd. (1969: 570)’nin *töz yıltız* şeklinde sözlüklerine aldıkları bu ikileme için verdikleri karşılık “*kök, temel, esas*” şeklindedir.

Seniñ uluşuñdaki ig egmekniñ **tözi yıltızı** ol erür.

(Senin ülkendeki hastalık (ve) ıstırabın menşei kökü odur.) (s. 24/159)

uluğ bedük: Ulu, büyük, yüksek.

Bu iki kelime için araştırmacıların açıklamaları şöyledir: *uluğ*: “*ulu, büyük, iri; (manen) yüksek, muhteşem*” (Müller 1945: 70), “*ulu, büyük, seçkin, seçme, asıl*” (Caferoğlu 1993: 172), “*ulu, büyük*” [Gabain 2003: 304 (*uluğ, ulug* br., *ulūg* br.)]; *bedük*: “*büyük*” (Müller 1945: 51), “*büyük, yüksek, ulu, azametli*” (Caferoğlu 1998: 25), “*büyük*” (Gabain 2003: 267). Clauson (1972: 302) konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: “It is perhaps that *bedük* was originally ‘physically big’, while *uluğ* was ‘great’ in a wider sense.”

Korğıu teg körk meñiz tutup yavlak katıg ünin kıkıruşu drzul badruk iliglerinte tutup kapkara **uluğ bedük** tağ teg etüzün öneyü ot öñlüg işin saçların eñinlerinte tüşürüp ağıluğ yılanın etüzlerin itinip yaratınıp kay beltir sayu yorıyorlar erdi.

(Betleri benizleri korkunç bir hâl almış, yavlak sert sesle bağırsarak ellerinde üç dişli yaba ve bayrak tutarak, kapkara ulu yüksek dağ gibi vücutlarıyla dikilerek, ateş rengi örgü ve saçlarını omuzlarına düşürüp, zehirli yılanlarla vücutlarını süsleyip donatıp, her yol kavşağında yürüyorlardı.) (s. 14/10)

Uluğ ilig bu oğ seniñ balıķnıta küntin yıñak bir **uluğ bedük** söğüt bar.

[Ulu emir, senin şu şehrinde cenuptan yan(a) bir ulu yüksek söğüt (ağacı) var.] (s. 18/65)

umuğ inağ: Ümit, inan.

Umuğ için “umut verici, ümit uyandırıcı, sebeb-i ümid” (Müller 1945: 70), *“umut, mesnet, sığınak, melce, dayanık”* (Caferoğlu 1993: 173), *“umut”* (*umuğ, umuğ* br. Gabain 2003: 305) anlamları verilmiştir. *Inağ* ise *“inan ve ümit sebebi”* (Müller 1945: 57), *“sığınak, güven, ümit”* (Caferoğlu 1993: 57), *“melce”* (*ınağ* Gabain 2003: 273) karşılıklarıyla eserlerdeki yerini almıştır. Clauson (1972: 157) *umuğ inağ* için şunları yazar: “umuğ inağ: Something, or someone, desired and trusted”. Nadelyayev vd. (1969: 611) *umuğ inağ* için *“ümit, umut, inanç, güven, emniyet”* karşılıklarını vermişlerdir.

Amıtı biziñ isig özümüzke edgü köñül turğurup **umuğ inağ** bolğil.

[Şimdi bizim canımızı (karşı) merhametli gönül besleyip (bize) ümit ve inan (verici) ol.] (s. 16/60)

ut- yiged-:Yenmek, mağlup etmek.

Yakın anlamlı kelimelerden oluşan bir ikilemedir. *Ut-* için Müller (1945: 70) *“utmak, (müsabakada) geçmek, yenmek, mağlup etmek”* Caferoğlu (1993: 175) *“utmak, yenmek, kazanmak, galebe çalmak; takip etmek, ardını bırakmamak, birisinin arkasına gitmek”*, Gabain (2003: 305) *“yenmek, utmak, ütmek.”* anlamlarını vermiştir. *Yiged-* ise *“yenmek, mağlup etmek; (müsabakada) üstün gelmek, geride bırakmak”* (Müller 1945: 73), *“artırmak”* (*yigid-* Caferoğlu 1993: 192), *“iyileşmek, daha iyi olmak, üstün olmak, yenmek”* [Gabain 2003: 311 (*yigäd-, yägäd-*)] biçiminde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 617) *ut- yeget-*’in *“yenmek, mağlup etmek, üstün gelmek”* anlamına gelen bir ikileme olduğunu yazmaktadırlar.

Anı neçük **utğalı yigedgeli** uğaysızlar.

(Onu nasıl mağlup etmeye, yenmeye muvaffak olursunuz?) (s. 18/76)

Olarını **utğalı yigedgeli** usar sen köñülüñteki ne köşüşüñ erser köñül iyin kangay.

[Onları yenmeye, mağlup etmeye muvaffak olursan, gönlünde ne arzun varsa gönül(ünün) istediği veçhile tatmin olunur.] (s. 20/112-113)

Uluğ ilig anı **utğalı yigedgeli** katıglan.

(Ulu han, onu mağlup etmeye, yenmeye cehdet.) (s. 22/134)

Kentü öziniñ katıgılanmaķıña köñülin yürekin vj-ir teg kılıp alķu bizni barça **utup yigedip** bizni de öñre burķan ķutin bultaķı boltı.

(Kendi özünün cehdetmesiyle gönlünü yüreğini elmas gibi (sert) kılıp hepimizi tamamen geķip geride bırakarak bizden önce burķan saadetine yaklaşır oldu.) (s. 32/267)

Toñalar begi teg ķorkınķsız ayanķsız köñülin tebreñķsız turup ķalın yekleriniñ yavlaķın ömetin muna amtı barķanı **utar yigedür**.

[Kahramanlar beyi gibi korkusuz kaygısız gönülle, sarılmaz (metin) durup sayısız şeytanların düşmanlığını düşünmeden (hesaba katmadan) işte şimdi hepsini alt eder, yener.] (s. 34/286)

ülgüsüz sansız: Sayısız, çok.

Her iki kelime de “*hadsiz, hesapsız, sayısız, ölçüsüz*” (Müller 1945: 70, 65, Caferoğlu 1993: 177, 129, Gabain 2003: 306 *sansız* yoktur.) anlamlarına gelmektedir. Nadelyayev vd. (1969: 625) *ülgüsüz sansız* ikilemesinin “*sayısız, hesapsız*” anlamından bahsetmektedirler.

...**ülgüsüz sansız** tağ teg... (...hadsiz hesapsız dağ gibi...) (s. 26/190)

yek iķkek: Şeytan.

Yek “*şeytan*” [Müller 1945: 72, Caferoğlu 1993: 190, Gabain 2003: 310 (*yäk, yäk*)] demektir. “*Şeytan*” anlamının yanında Caferoğlu (1993: 190) “*peri*”, Gabain (2003: 310) “*obur*” karşılıklarını da yazmıştır. *İķkek*’e gelince, bu kelime de Müller (1945: 56)’de “*şeytan; kan iķen vampir şeytan olsa gerek*”, Caferoğlu (1993: 59)’nda “*şeytan, kötü ruh, vampir*”, Gabain (2003: 274)’de (*iķgäk, iķkäk, iķgäk* br.) “*çok iķen, yarasa, iblis*” şeklinde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 253) ikileme olduğunu belirttikleri *yek iķkek*’in “*şeytan ve vampir*” anlamında geldiğini ifade etmişlerdir.

Birök yağız yir arķasındaki topraķnıñ prmanu ķođ kıķmıķ sanı neķe erser yana yime alķu tınlıđlarınıñ sanı saķıřı neķe teñlig bolsar neķe tenlig ķalın küķlüđ yavlaķ **yek iķkek** bolsarlar bodistv oğuşluğ ilig begniñ añmıntın et’üzinteki bir evin tüsiñe yime ada tuda tegürgeli uğuluğ ermezler.

[Filhakika (mevcut şeytanların adedi) yağız yer arkasındaki toprağın atom zerre sayısı nice ise ve yine bütün canlıların sayısı ne denli (ne kadar) ise (o kadar çok dahi olsa); ne denli sık (çok) güçlü şerir şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden olan han beyin hatta vücudundaki tek kılına bile zarar vermeye muktedir olmazlar.] (s. 32/257)

Kıķmedin ara bu yirtincü yirsuvda burķanlıđ künteñri örlüye toğa kelgey üstün teñri altın yalñuk azu **yek iķkek** kim erser anıñ utru turdaķı yoķ.

[Ara(sı) (çok) geçmeden, bu dünyada burhanlı güneş tanrı olarak (gibi) yükselerek doğup gelecek; üstte(ki) tanrı(lar) alttaki insan(lar) veya şeytanlar kim olursa olsun ona karşı durabilecek (kimse) yok.] (s. 34/282)

yirtinçü yirsuv: Yeryüzü, dünya.

Konuyla ilgili olarak bakılan yayınların tümünde [Müller 1945: 73, Caferoğlu 1998: 194 (*yirtinçü, yirtünçü*), Gabain 2003: 311 (*yirtinçü, yirtünçü, yerteñcö* br.)] *yirtinçü* için “*yer, dünya, cihan*” şeklinde anlamlar verilmektedir. *Yirsuv* için Müller (1945: 73) “*yer su, dünya, cihan*”, Caferoğlu (1993: 194) “*Tanrı*”, Gabain (2003: 311) ise (*yer suw, yir suw*) “*yer su, ruhlar, Tanrı*” demektedir. Nadelyayev vd. (1969: 263) *yirtinçü yer suv* ile ilgili olarak “*evren, kâinat*” anlamını verirler.

Anta ötrü **yirtinçü yirsuv** tebremişin körüp maitri bodistv yaşomaitri bodistv birle kök kalıg yolınça yoriyu keltiler.

(O sırada yer deprendiğini görünce, Maitreya bodhisattva, Yaşomitra bodhisattva ile beraber gök feza yolundan yürüyerek geldiler.) (s. 30/245)

Kiçmedin ara bu **yirtinçü yirsuvda** burhanlıg künteñri örlüye toğa kelgey üstün teñri altın yalñuk azu yek içkek kim erser aniñ utru turdaçı yoğ.

[Ara(sı) (çok) geçmeden, bu dünyada burhanlı güneş tanrı olarak (gibi) yükselerek doğup gelecek; üstte(ki) tanrı(lar) alttaki insan(lar) veya şeytanlar kim olursa olsun ona karşı durabilecek (kimse) yok.] (s. 34/279)

yitiñsiz yitiz: Erişilmez, erişilmeyecek kadar uzak.

Yitiñsiz “*ulaşılmaz, erişilmez, uzak*” (Müller 1945: 73, Caferoğlu 1993: 195, Gabain (2003: 312) demektir. *Yitiz* için Müller (1945: 73) “*uzak; yüksek*”, Caferoğlu (1993: 195) “*yüksek, geniş*”, Gabain (2003: 312) (*idiz, yitiz*) “*yüksek*” anlamını vermiştir. Clauson (1972: 892) *bu yétiñsiz yétiz yağız yér* şeklinde sözlüğüne aldığı ibare için şunları yazmaktadır: “this broad (Hend.) brown earth”. Diğer taraftan, Nadelyayev vd. (1969: 259) *yetiñsiz yetiz*’in ikileme olduğunu belirtmekte ve “*sonsuz, uçsuz bucaksız, hatsiz*” anlamını vermektedirler.

...**yitiñsiz yitiz** yagız...

(...erişilmez yüksek yağız...) (s. 20/116)

yitlin- bar-: Yok olup gitmek.

Yitlin- “*yitmek, yok olmak, mahvolmak*” şeklinde birbirine benzer anlamlarla kaynaklara (Müller 1945: 73, Caferoğlu 1993: 195, Gabain 2003: 312) alınmıştır. Gabain (2003: 312) *yitlin-* için “*(vakit) geç-*” de demektedir. *Bar-*’ın anlamı ise şöylece verilmiştir: “*varmak, gitmek; zail olmak, yok olmak*”

(*yitlin- ile*); *cesarete mütevakkıf bir harekete karar verildiğini, beklenmedik bir harekette bulunulduğunu ifadeye yarar bir nevi yardımcı fiil*” (Müller 1945: 51), “*varmak, gitmek, ulaşmak*” (Caferoğlu 1993: 22), “*gitmek, varmak*” (Gabain 2003: 266) olarak verilmiştir. Clauson (1972: 891) *yitlin-* için “generally used in association w. *bar-*; the meaning is clearly something like ‘to go away, disappear’, which indicates that is a Refl. Pass of *yit-*, irregular since *yit-* is Intrans, and can not properly from a Pass” izahını yapar ve *yitlinip barıp*’ın “‘went away’ (from the city)” anlamına geldiğini söyler. Nadelyayev vd. (1969: 264) ikileme olarak sözlüklerine aldıkları *yitlin- bar-* için “*ortadan kalkmak, yok olmak*” anlamını vermektedirler.

Balıkdağı yavız irü belgüler barça kalısız *yitlinip barıp* yeklerniñ kórkgü teg yavlağ ünleri yime eşidilmedi.

[Şehirdeki yavuz (meşum) alametler, işaretler kâmilen, bakiyesizce zail olup gidip şeytanların korkunç yaman sesleri artık (bir daha) işitilmedi.] (s. 36/314)

Sonuç

Orhun Abideleri’nden başlayarak Türk dilinde yer alan ikilemeler, özellikle Uygur dönemiyle çok daha yoğun bir kullanım alanı içine girmiştir. Nitekim bizim burada ele aldığımız ve aslı 318 satırlık bir eser olan *Çaştani Bey Hikâyesi*’ndeki ikileme örnekleri ve bunların yekûnu da söz konusu durumu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte diğer Uygur dönemi dil yadigârları da ikilemeler açısından tek tek ele alındığında oldukça fazla bir sayıyla karşılaşılacaktır. Bu bakımdan ikilemeler, Türkçenin daha o dönemlerdeki anlatım gücünü ortaya koyan *en eski dil zenginlikleri* içerisinde yer almaktadır. Tabii burada, eserde tespit edilen ikilemelerin büyük çoğunluğunun eş ya da yakın anlamlı kelimelerden oluştuğunu ve söz konusu ikilemelerden hemen hemen hiçbirinin bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmadığını da belirtmek gerekir.

Diğer taraftan, ikilemelerin bu şekilde erken tarihlerdeki sıklıkla kullanım oranı, Türk yazı dilinin VIII. yüzyıldan daha gerilere götürülmesi düşüncesini destekleyen özelliklerden bir başkası olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
- CLAUSON, Sir. Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford, At the Clarendon 1972.
- ÇAĞATAY, Saadet, “Uygurcada Hendiadyoinler” Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF Yayınları, Ankara 1978, s. 29-66.
- ERCİLASUN, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- GABAİN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *İkileme*, TDK Yayınları, Ankara 1971.
- KORKMAZ, Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- MÜLLER, F. W. K., *Çaştani Bey Hikâyesi*, Çev. S. Himran, Burhaneddin Erenler Basımevi, İstanbul 1945.
- NADELYAYEV, V. M., NASİLOV, D. M., TENİŞEV, E. R., ŞÇERBAK A. M. *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969.
- MUSTAFAYEV, E. M. E., ŞÇERBİNİN, V. G., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, Multilingual Yayınları, İstanbul 1996.